

UTÓSZÓ AZ ELMÉLKEDÉSEKHEZ

ÍRTA SZILÁGYI JÁNOS GYÖRGY

A Nagy Sándor hódításai nyomán kialakult hellénisztikus korszak elején, i. e. 300 körül, egy Ciprus szigetéről származó föníciai, Zénón, új filozófiai iskolát alapított Athénban. Ő és követői Athén főterének egyik csarnokában tanítottak, amelyet a benne látható falfestményekről Színes Csarnoknak, *Sztoa Poikilé*-nek nevezték, róla kapta nevét a *sztoikus* iskola. Nem volt olyan szigorú szervezete, mint Platón vagy Arisztotelész iskolájának, nem is kötődött olyan szorosan Athénhoz, mint amazok, sőt tanításai sem voltak olyan egységesek, mint a többi nagy filozófiai iskoláé: az akadémiusoké, a peripatetikusoké, az epikureusoké vagy a künikoszoké. A Zénóntól és közvetlen követőitől kidolgozott alaprendszer több forrásból merített: Hérakleitosz tűz-tanából, a platonizmusból, a künikoszokból, továbbá elsősorban Zénón és legkiválóbb közvetlen tanítványa, a kilikiai Khrüszipposz révén a babilóniai asztrológiából is. A korai korszak sztoikus filozófusainak művei elvesztek, csak közvetve vagy rövid idézetekből ismerjük őket; nem más a helyzet a középső korszak vezéralakjaival sem, akik közül a rhodoszi Panaitiosz és a szíriai Poszeidóniosz emelkedett ki. Panaitiosz az i. e. 2. század közepén Rómába ment és közeli kapcsolatba került a város legfelső köreivel; azzal, hogy az iskola etikai tanításait aktív politikusok igényeihez alkalmazta, fő részese lett a sztoikus filozófia népszerűségének a római nemesség körében. Poszeidóniosz, aki alighanem a legkiemelkedőbb alakja volt a sztoikus filozófiának, elsősorban a tan természettudományi részét újította meg gyökeresen, és az általa kidolgozott világmagyarázatnak rendkívül nagy hatása volt a tudományok területén.

A sztoikus filozófia, vagy ahogy röviden emlegetni szokták: a *sztoa* harmadik korszaka a római császárkor volt. Teljes művek csak ebből az időből maradtak ránk: a filozófus Senecától, Nero nevelőjétől, tanácsadójától, majd áldozatainak egyikétől, ezenkívül a fríg rabszolga Epiktétosztól és Marcus Aurelius császártól.

A *sztoa* rendszerének három része (logika, fizika, etika) közül a császárkor filozófusait kizárólag az etika kérdései érdekelték, s lényegesen újat csak a rendszer gyakorlati alkalmazása terén hoztak, a Panaitiosz által megkezdett úton továbbhaladva. A *sztoa* ugyanis a többi görög filozófiai rendszernél alkalmasabb volt rá, hogy a Róma és a Birodalom történeti változásai során kialakuló új helyzetekhez alkalmazkodjék, hogy görög filozófus-öntudatot adjon a római nemességnek politikai tevékenységéhez - különösen Görögország meghódítása után vált ez fontossá -, hogy uralmuk eszmei megszilárdítását ismerjék fel benne a Birodalom vezetői, és nyomorult helyzetükben vigaszt nyújtson a meghódítottaknak, végső soron pedig az Impérium egységének gondolatát erősítse, és így fontos történelmi hatóerővé is váljék. Szerepére a császárkor szellemi életében semmi sem jellemzőbb, mint hogy a császár és egy nyomorék kis-ázsiai rabszolga egyaránt magáénak vallhatta.

Marcus Aurelius negyvenéves korától csaknem két évtizeden át, 161 és 180 közt állt a római birodalom élén, és már az ókorban a jó császár eszményképe lett, serege csodatévőnek tartotta, halála után egy-két évszázaddal képét házi oltárokon tisztelték, álombeli jóslatokat vártak és kaptak tőle, az újkorban pedig uralkodását egy örök utópia - a legkiválóbb ember uralma - rövid megvalósulásának tekintették. Mindez nagyon távol állt az *Elmélkedések* szerzőjének szándékától.

Előkelő családból származott, Hadrianus császár környezetében kitűnő nevelést kapott, amely az akkori kétnyelvű, görög-latin műveltség alappilléreire, az irodalomra, retorikára és

filozófiára épült, Rómában pedig természetes módon a jogtudományra, s Marcus esetében ezenkívül a természettudományokra, zenére, festészetre is kiterjedt. Tanítói között volt a kor szellemi életének két kiemelkedő alakja: latin retorikára Fronto, görögre Héródész Attikosz tanította, mindketten fő képviselői voltak a 2. század klasszicizmusának. Marcus azonban a retorikától korán a filozófiához pártolt, egész életében hű maradt hozzá, és soha nem bánta meg választását. Szokás szerint valamennyi iskola tanításaival megismerkedett, de leginkább a sztoához vonzódott. Hadrianus császár halála után (138) a következő uralkodó, Antonius Pius mellett élt mint kijelölt utódja. Ami ideje az államügyek intézése mellett maradt, a filozófiára fordította. 161-ben a közösségtől rárótt kötelességként vette át a Birodalom kormányzását: "Egymás kedvéért születünk. Más szempontból tekintve élükre rendeltetem, mint a kos a nyáj... élére." Uralmát eleinte (169-ig) fogadott testvérével, Lucius Verusszal osztotta meg önkéntesen, majd 177-től fiával és kijelölt utódjával, Commodusszal. Mint uralkodónak fő törekvése a sztoikus tanítások érvényesítése volt az állam vezetésében, eszménye a "jogegyenlőségre felépített állam, melyet az egyenlő elbánás és a szólásszabadság elve alapján kormányoznak... mely az alattvalók szabadságát mindenek fölé helyezi".

A valóságban uralkodása Róma történelmének fordulópontja volt: a Birodalom felbomlását okozó végső válság kezdete, a határokon fenyegető iráni és germán népek támadásaival és Athénig, illetve Aquileiáig hatoló betöréseivel, a keleti részekben kitört felkelésekkel, pusztító árvízzel Rómában, a keleti harcterről hazahurcolt és az egész Birodalomban dúló pestisjárvánnyal, amelyet hosszú éveken át nem tudtak megfékezni. A filozófus-császár uralkodásának nagyobbik részét táborban töltötte, ott is halt meg, a dunai határok védelméért folyó háborúban, Bécsben vagy egy valószínűtlenebb hagyomány szerint Mitrovicában, az antik Smirniumban. 170-174, majd 177-180 között Pannóniában a germán markomannok és kvádok, illetve a Duna-Tisza közén lakó szarmata jazigok elleni hadjárat alatt írta - legalábbis túlnyomórészt - az *Elmélkedések*-ben összegyűjtött feljegyzéseket.

A mű fennmaradt formájának kialakulásáról semmi közelebbit nem tudunk. Marcus említi, hogy fiatal kora óta készített jegyzeteket olvasmányaiból; a VII. és XI. könyv idézetsora ezek közül kerülhetett az *Elmélkedések*-be, ugyanígy a hozzájuk és más olvasmányaihoz esetleg korábban fűzött gondolatai is. A II. és III. könyv felirata megmondja, hogy táborban, a Garam partján, illetve Carnuntumban, a mai Deutsch-Altenburgban, a Duna mellett készült; két elejtett történeti utalás is a Lucius Verus halála utáni időre, illetve a szarmata háborúk éveire mutat. Mindez azonban csak nagyjából határozza meg az *Elmélkedések* keletkezési idejét. A császár nem művet akart alkotni, csak gondolatait rögzítette alkalmanként a maga számára, semmi nem bizonyítja, hogy ezeket ő rendezte jelenlegi sorrendjükbe, hogy az egyes könyvek anyagát ő állította össze és sorolta egymás után, még kevésbé azt, hogy a gondolatok és a könyvek jelenlegi egymásutánja keletkezésük rendjét mutatja. Egyes részeket, elsősorban az I. könyvet Marcus valószínűleg azzal az igénnyel fogalmazta meg, hogy mások is olvassák, de bizonyos, hogy egyiket sem szánta nyilvános közlésre. Írnokai vagy családja révén kerülhettek nyilvánosságra, és eldönthetetlen, volt-e egyáltalán magának a szerzőnek szerepe, és ha igen, mennyi, a könyv jelenlegi formájának kialakításában. Az I. könyv kivételével egyik sem egységes, folyamatos írás, legföljebb kisebb-nagyobb gondolatcsoportok függenek össze szorosabban. Az I. könyv tartalmában is különálló a többitől: mestereiről, szellemének formálóiról emlékezik meg benne Marcus, valószínűleg Xenophón *Kürosz neveltetése* című munkája első könyvének mintájára. Ez a feljegyzés élete végén keletkezhetett, és az *Elmélkedések* kiadója, akárki volt is az, az ókori intelem-irodalom hagyományainak megfelelően utólag állította a mű élére. A többi könyv olykor érezhetően sebtében feljegyzett

gondolatokat tartalmaz, és az utolsó könyv végét kivéve semmi nem mutat arra, hogy ezeket bárki valamilyen művészi szerkesztési elv alapján rendezte volna el. A tizenkét könyvre való beosztásról sem biztos, hogy Marcustól, illetve a mű ókori kiadójától származik. Először az *Elmélkedések* legrégebb, később elveszett kéziratának alapján készült 1558-as, első nyomtatott kiadásban szerepel, de sem a fennmaradt második legrégebb kézirat, sem maga a szöveg nem indokolja teljesen; egyes könyvek vége semmiféle gondolat-lezárást nem mutat. Mindezek miatt az a vélemény is felvetődött, hogy a mű ma ismert formájában kivonata az eredetinek. Valójában azonban ez a forma csak azt tükrözi, hogy olyan feljegyzésekről van szó, amelyeket szerzőjük legalábbis túlnyomórészt kizárólag a maga számára írt - amennyiben jogosult a kéziratokban fennmaradt cím: *Önmagához*. Újabb fordítások ehelyett a *Gondolatok* vagy *Elmélkedések* címet szokták választani. Az eredeti címet, ha egyáltalán volt, már az ókorban elfelejtették; a 4. században hol *Tanítások*, hol *Intelmek* címen említik.

A feljegyzések stílusa is a közlési szándék ellen szól. Nem sok nyomot hagytak rajta Marcus klasszicista mestereinek tanításai. A fogalmazás gondatlan, olykor homályos, rögtönzött, a sztoikus filozófia zsargonja gyakran bukkan fel mondataiban.

Marcus éppoly kevésbé akart szakfilozófus lenni, mint író. Számára a filozófia nem foglalkozás, hanem magatartás volt. ("Nekem nem a tudomány adja a kenyeremet - írja -, mégis hú maradok hozzá.") Távoll állt tőle valami egységes, teljes rendszer kidolgozása vagy akár csak az ismertetése is, még távolabb a sztoikus filozófia alapelveinek továbbfejlesztése. Megelégedett az elődök, elsősorban Poszeidónosz tanításainak ismeretével, bár a régebbi korszak vezető sztoikus filozófusait is olvasta: Khrüszipposzt többször idézi. Nem igyekezett arra sem, hogy a sztoa különböző irányzatait összeegyeztesse; alapvető kérdéseket eldöntetlenül hagyott, a filozófiai szakkifejezéseket sem mesterségbeli pontossággal használja. A lényeges számára az etika volt, és csak elejtett megjegyzéseiből lehet azt a világfelfogást rekonstruálni, amelyen ez az etika alapult.

A sztoa tanítása szerint, nagyjából úgy, ahogyan Marcus Aureliusnál megjelenik, a tűz-természetű őanyag (őselemek) és az ebből lett testek változásai tartják fenn. A világ végtelen áramlás, változás, amelynek során az anyag is, a szellem is felbomlik, vagyis visszatér azokba az elemekbe, amelyekből minden összeállt, s a felbomlással átváltozik valami új létezővé. Időszakonként ez a világ tűzbe borul (*ekpürózis*), s a tűzből újjászületik. A tűz-természetű őanyag megnyilvánulása (vagy vele azonos) a világot vezérlő értelem, más elnevezéseivel Zeusz, az isten, az istenek, a közös természet, a mindenség törvénye vagy az isteni előrelátás. Az ember és minden földi lény kölcsönös kapcsolatban, egymásrahangozottságban (*szümpatheia*) áll a világot vezérlő értelemmel, a makrokozmosz a mikrokozmoszsal. Az ember három alkotórésze közül kettő: a test és a páralélek csak gondozására van bízva, nem állandó, elhanyagolható, a harmadik: az értelem vagy vezérlő értelem (más néven formáló erő, a belső parancsoló, az ész) az istentől vagyis a világot vezérlő értelemről ered; ez az emberben lakó istenség, az ember daimónja. A legfőbb sztoikus életeszemély: szóban és tettben összhangban lenni a mindenség természetével, a világot vezérlő értelemmel, együtt élni az istenekkel; ezt az éri el, aki daimónja szerint cselekszik. A daimón az embernek a közös őselemből származó része, ez tesz minden embert rokonná és a világnak mint egyetlen nagy államnak polgárává. Semmi, ami a közös természet szerint van, nem lehet helytelen, mert az isteni előrelátással összhangban áll. A testre és a páralélekre vonatkozó, vele kapcsolatos dolgok - mint élet és halál, gazdagság és szegénység, fájdalom és gyönyör - se jók, se rosszak, hanem közömbösek. Ennek a tudata adja az ember számára

szabadságát és szabad akaratát. Minthogy azonban mindenki a világegyetem polgára, ugyanakkor, mint a saját államáé is, ennek a világállamnak a közösségi érdekei kötelességeket rónak mindenkire, amiket teljesítenie kell. Ez az isteni előreelrendelés és a szabad akarat ellentétének áthidalása. A császárkori sztoikus filozófia ennek alapján építette be rendszerébe az egyetemes világbirodalom fogalmát és mindazt, amit ez a Birodalom elvár polgáraitól, így oszlatta el az ellentéteket uralkodók és meghódítottak, vagyonosok és nincstelenek között.

Marcus művének azonban nem a mögötte álló filozófiai rendszer az érdekessége, hanem egyfelől az, hogyan hangzanak ennek tételei a császár szájából, másfelől saját életének, emberi egyéniségének, sorsának hangjai, amelyek kihallatszanak az *Elmélkedések*-ből.

"Ne légy zsarnoka vagy szolgája senkinek" - írja. "A szabad akaratot nem lehet elrabolni" - idézi másutt Epiktétoszról, de mindennek elkerülhetetlenül más a visszhangja a Birodalom urának a szájából, mint a fríg rabszolgáéból. Az *Elmélkedések*-ben egy császár-filozófus nézi a világot, aki saját magának - és ezért őszintén - beszél róla. Végigvonul a könyvön az alig-alig kimondott panasz: az uralkodás terhes kötelesség, amit a közösség érdekében kell vállalni. A császári udvar: a mostoha, az édesanya a filozófia maradt. Fontos a lehetőség megőrzése: "Önmagadba mindig visszavonulhatsz." Állandó vívódó erőfeszítéseket tesz arra, hogy a sztoa alapelveivel meggyőzze magát a választott életforma helyességéről: az egyetlen kötelesség az, ami a közösségnek hasznos; ahol élni lehet, jól is lehet élni, így az udvari környezetben is. És nem kevésbé gyötrő a másik erőfeszítés, arra, hogy a császár és a filozófus ne kerüljön szembe egymással: "Városom és hazám, mint Antoniusnak, Róma, mint embernek a világ"; "Vigyázz el ne császárosodj!"

Ebbe az önmagába fordult világba minduntalan betört a külső világ naponként megélt történéseivel, akár a táborban ("az élet háború és idegen földön tartózkodás" - írja a Garam partján), akár odahaza, egy iszonyú sebeket kapó roppant birodalom csúcsán, ahol szüntelen gondolkodáson nevelt értelme ebből a magasságból olykor a történelem folyásának csak kevesek számára ismert törvényeit és távlatait látta meg: minden, ami történik, nemcsak sorban következik, hanem össze is függ egymással (IV. 45); "szereti a világrend azt tenni, amin rajta a történés sora" (VII. 21); "Ázsia, Európa - kicsi zuga a világnak; a világóceán - egy cseppje a világnak" (VI. 36). Ilyen felismerésből született a monumentális haláltánc-kép a IV. könyvben: "Képzeld magad elé például Vespasianus korát, s mindenben a mai állapotokat látod: az emberek házasodnak, gyermekeket nevelnek, betegeskednek, meghalnak, harcolnak, ünnepelnek, kereskednek, gazdálkodnak, hízelegnek, gőgösködnek, gyanakszanak, acsarkodnak, mások halálát kívánják, zúgolódnak a jelen miatt, szeretkeznek, takarékoskodnak, konsulságot, uralmat hajhásznak. S az ő egész világuk - csak volt. Azután térj át Traianus korára: mindenben ugyanazt találsz." (32) Az örök változás, a változó szereplőkkel folyó azonos színjáték (X. 27) látomása, az élet elröppenő pillanatának érzése, a minden napra mint utolsó felkészülés: a korforduló világtörténelmi pillanatának vetülete egy uralkodó gondolatvilágában, s realitását az elkövetkező események igazolták. De sokrétű és sokféle érintkezései során az emberi jellemről és viselkedésről is olyan tapasztalatokat gyűjthetett össze, mint senki más a sztoikus gondolkodók közül, nem kevéssel gazdagítva a sztoikus etika és az emberismeret példatárát: az életben sokszorosan igazolódott a Frontótól kapott tanítás arról, hogy az önkényuralom velejárója az irigység, a ravaszság és a színlelés, (I. 11); ömlött az új meg új anyag a besúgók és a hízelgők számtalan fajáról, viselkedésükről és az ellenük való felvértezettesség fontosságáról, s egyáltalán arról, "mennyi rosszat rejt magában a hatalom", ahogy antik életrajzírója szerint vallotta. (*Historia Augusta* 5, 4)

Avidius Cassius, egyik kedvenc hadvezére, aki 175-ben fellázadt ellene, állítólag azt vetette szemére, hogy "filozofál, az irgalmasságon, a lelken, a tisztességen és az igazságon gondolkodik, s közben nem törődik az állammal". (Historia Augusta, Av. Cass. 14, 5) A szemrehányás nagyon is igazságtalan, Marcus a kötelességteljesítés megszállottja volt, és az *Elmélkedések* olvasójának egyik fő gyönyörűsége - ahogy Kosztolányi Marcus Aurelius-novellájának Commodusáé is - éppen az lehet, hogy elképzeli az író a római diadaloszlopán ábrázolt népirtó, a foglyok életét sem kímélő vérengzések vezetőjeként, városokat, falvakat felgyújtó seregek élén, mint a szökött rabszolgák büntetését megszigorító törvény szerzőjét vagy Róma megtisztítóját az államrend ellen izgató filozófusoktól, aki közben soha nem feledkezik meg egy pillanatra sem a sztoikus filozófia adta öntudatról és szerénységről: "A pók nagyra van, ha legyet fogott, más, ha nyulat... más, ha szarmatát."

A történelem egyik fordulópontján az ő alakjában és gondolkodásában találkoztak a Róma szemével látott világtörténelem sokfelé ágazó és legellentétebb irányú útjai, hogy aztán újra szétváljanak. A császár-gondolkodó egyéb írásaiban latinul írt, saját magához szóló feljegyzéseiben a meghódított görögök nyelvén, amelyen azonban a római törvények és sírfeliratok tömör szűkszavúsága üt át. A kikerülhetetlen változás és elmúlás érzése a múlt konzerválására ösztönözte; aligha értékelte a Birodalom két legnagyobb szellemének, a kortárs Apuleiusnak és Lukianosznak művészetét, inkább a megdermedt klasszikus görög kultúra ápolását intézményesítette. De a görög filozófiát, amin nevelkedett és amit vallott, egy római császár igényeihez hajlította, gondolatvilágában pedig minden személyes ellenszenv ellenére a kereszténység atmoszférája bontakozik ki. A beteges, testben-lélekben szenvedő császár életében és művében megéli és megeleveníti az ókor búcsúzásának és az új korszak születésének minden fájdalmát. "Ne reméld a földön Platón államát" - írja. Az olvasó az *Elmélkedések* végére érve többet ért meg minden emberi történelemből, mint azelőtt.